

Лампа с изображение на гръко-египетския бог Сарапис от Деултум

Lamp with the Image of the Greco-Egyptian God Sarapis from Deultum

Весела Атанасова

Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“
Българска академия на науките

Абстракт: По време на разкопки от 2009 г. археолози в античния град Деултум се натъкват на керамична лампа с нетипично за района изображение, датирана в периода II – III век. Всъщност става дума за изображение на гръко-египетския бог Сарапис, който е представен в много рядка форма върху олтар и придружен от други божества. В статията се търсят сходни иконографски паралели и се обсъжда значението на всеки отделен елемент в композицията. Кои са изобразените божества, под каква форма и същност фигурират върху лампата, каква е връзката помежду им?

Ключови думи: Тракия, Египет, Сарапис, Изиди-Термутис, Сарапис-Агатодемон, римски лампи.

Keywords: Thrace, Egypt, Sarapis, Isis-Thermuthis, Sarapis-Agathodaimon, Roman Lamps

Фигура 1. Лампа от Деултум, Археологическият музей с резерват – Дебелт, инв. № 122.

Figure 1. Lamp from Deultum, Archeological museum with reservat – Debelt, inv. № 122.

Vessela Atanasova is Assistant Professor at the Institute of Balkan Studies and Centre of Tracology at the Bulgarian Academy of Sciences. She studies the relations between Ancient Thrace and Egypt during the Antiquity. E-mail: vessela33@yahoo.com

През 2007 г. по време на разкопки водени от д-р Красимира Костова¹ при античните терми на римската колония Деултум, след сондаж в сектор Изток I е открита теракотена маслена лампа с рядко срещано изображение и датирана във II – III век (**фиг. 1**). Лампата е изработена от светлобежова глина, без повърхностно покритие, с размери 3,5 x 7,5 x 1 см. Резервоарът ѝ има кръгла форма, силно вдлъбнат диск и плоски украсени плещи. Фитилникът е къс, закръглен, ограничен от плещите посредством релефна линия. Дръжката ѝ има пръстеновидна форма, отстрани е плоска, а по горната си страна има две канелюри.

Във вдлъбнатия диск на лампата е вмесена релефна композиция. В центъра ѝ е изобразено божество, стоящо върху издиг-

¹ Бих искала да благодаря на д-р Красимира Костова за съдействието, което ми оказа при проучване на лампата в Археологическият музей с резерват – Дебелт.

ната постройка с два рога от двете ѝ страни и мрежеста украса в основата. Богът държи скиптер в лявата си ръка, а дясната му е вдигната нагоре. Той е изцяло облечен в хитон без ръкави, чиито заоблени, успоредни гънки се извиват около ръцете и краката му като пръстени. Воал във формата на латинската буква U се спуска под торса отново в маса от кръгли и пръстеновидни гънки. Върху главата си носи трапецовидна корона. От двете му страни, върху кръгли олтари са представени две кобри с корони върху главите си. Пред олтара е коленичила човешка фигура.

Общо пет лампи с подобна иконография са открити на различни места, намиращи се в източната част на Римската империя (виж по-долу **Каталог 1 – 5** и **фиг. 2 – 6**). Три идват от погребения в Херсонес Таврически, в югозападната част на кримския полуостров, една от Сарди, Турция, и една от акропола в Атина². При всички лампи иконографията в диска на лампата е много сходна. Различията са по-скоро в детайлите. Две от лампите от Херсонес Таврически имат сходна украса по ръба от лозови листа и гроздове (**кат. 2, 3**, виж **фиг. 3, 4**), докато при третата липсва

Фигура 2. Лампа от Херсонес Таврически, Ермитаж инв. № X. 1896,47 (**кат. 1**)
Figure 2. Lamp from Chersonesus, Hermitage inv. № X. 1896,47 (**cat. 1**)

Фигура 3. Горна част на лампа от Херсонес Таврически, Музей Херсонес инв. № 957 (**кат. 2**)
Figure 3. Upper part of lamp from Chersonesus, Chersonesus Museum inv. № 957 (**cat. 2**)

Фигура 4. Фрагмент от диск на лампа от Херсонес Таврически, Музей Херсонес инв. № 2866 (**кат. 3**)
Figure 4. Fragment of the disc of lamp from Chersonesus, Chersonesus Museum inv. № 2866 (**cat. 3**)

² Podvin 2011: 89-90.

Фигура 5. Лампа от Сарди, Турция, Ägyptisches Museum und Papyrussammlung, Берлин инв. № ÄМ 9724 (кат. 4)
Figure 5. Lamp from Sardi, Turkey, Ägyptisches Museum und Papyrussammlung inv. № ÄМ 9724 (cat. 4)

такава (кат. 1, виж фиг. 2). Лампата от Деултум също има украса по целия ѝ край, която по-скоро наподобява листа от маслина. Украсата на лампата от Сарди (кат. 4, виж фиг. 5) е във вътрешната част, около диска и се състои от полусферични елементи, подредени един до друг. В диска на лампите детайлите от лицето на изправената мъжка централна фигура се виждат най-добре при екземплярите от Деултум и Сарди. Те са и единствените, при които олтарът е предаден с мрежеста украса. Божествата във всички лампи носят корони, но само при лампата от Деултум детайлите им се виждат особено ясно, което ще спомогне според нас за по-доброто разчитане на композицията.

Няма съмнение, че братият мъж в центъра на композицията върху шестте лампи е Сарапис – гръко-египетско божество, създадено по времето на първите Птолеми, т.е. наместниците на Александър Велики в Египет, за да задоволи религиозните нужди както на местното египетско, така и на новодошлото – гръцко население³. Сарапис се появил като комплексно творение в района на Мемфис (днешно Каиро). Самото име

Фигура 6. Фрагмент от лампа от акропола в Атина, Музей на Агората инв. № L2695 (кат. 5)
Figure 6. Fragment of lamp from the acropolis in Athenes, Agora Museum inv. № L2695 (cat. 5)

Фигура 7. Глава на Сарапис с калатос от Картаген, Римска епоха, Лувър инв. № Ma 1830
Figure 7. Head of Sarapis with *calathos* from Cartage, Roman period, Louvre inv. № Ma 1830

³ Atanassova 2019: 420-421.

на божеството е елинизация на египетския Wsr-@p (Озор-Апи), който е обожественият, атропоморфен бик от Мемфис. След смъртта си свещеният бик Апис се превръща в Озирис-Апис. В най-ранните изображения на Сарапис той е с короната атеф, един от атрибутите на Озирис, което говори за синкретизъм с това божество. Той бързо измести египетския бог Озирис от мястото му в божествената триада, която сформирал с Изиди и Хор/Харпокарт. Така по времето на Птолемей I Сотер (306 – 285 г. пр. Хр.) или Птолемей II Филаделф (284 – 246 г. пр. Хр.) било създадено ново божествено семейство от Сарапис, Изиди и Харпократ, замислено като модел и огледало на царското семейство⁴.

С течение на времето Сарапис придобил все повече елинистически черти. В края на III век пр. Хр. започнал да се появява с друг вид корона във формата на *калатос* (гръцка ваза за плодове и вълна) или *модиус* (мерилка за жито от римско време, но с възможен египетски произход) (фиг. 7). В първия случай символиката би трябвало да се отнесе към асоциацията на *калатоса* с плодородието, докато във втория има връзка и с погребалния ритуал. Сарапис бил почитан из целия гръко-римски свят. Той постепенно придобил различни черти и бил идентифициран с други божества, най-вече с върховното божество Зевс-Юпитер. Лечебните му функции го свързвали с Асклепий, хтоничните – с Хадес и Цербер, а соларните – с Аполон и Хелиос⁵.

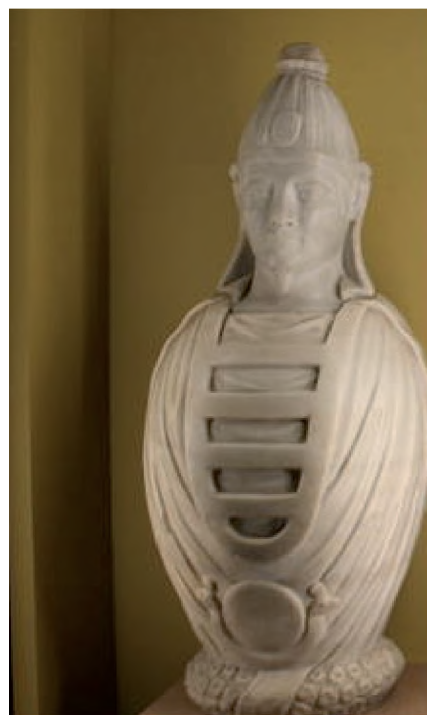
Върху шестте лапми, обект на настоящото изследване, Сарапис е представен по нетрадиционен начин. Позата му – изправен, величествен, с едната ръка държи скиптер, а другата вдигната нагоре в жест за поздрав, е много разпространена, особено по времето на Северите (II – III век). Вероятно става дума за култово изображение на божеството, в което вдигнатата му ръка е знак за спасение (*adlocutio*), но също и за защита и благословия⁶. С този жест Сарапис проявява своята роля на спасител и космическото си всемогъщество⁷.

V.BCB 3

Фигура 8. Гема с изображения на култова статуя на Сарапис между Диоскурите, по Veymiers 2009: V.BCB 3, pl. 57

Figure 8. Gem with the cultic statue of Sarapis and Dioscuri, after Veymiers 2009: V.BCB 3, pl. 57

Фигура 9. Статуетка на Озирис-Каноп с гирлянд от Изеума в Рас ел-Сода, Музей Александрия

Figure 9. Statuette of Osiris-Canopus with garland from the Iseum in Ras el-Soda, Alexandria Museum

⁴ Bricault 2020: 14-15.

⁵ Atanassova 2019: 421.

⁶ Tran Tam Tinh 1983: 16-25; Veymiers 2009: 87.

⁷ Veymiers 2009: 86.

Фигура 10. Релеф с Изида-Термутис и Сарапис-Агатодемон, Музей Кайро инв. № CG 27528

Figure 10. Relief with Isis-Thermuthis and Sarapis-Agathodaimon, Cairo Museum inv. № CG 27528

В случая с лапмата от Деултум по-интересно е обаче облеклото му, както и постройката, върху която стои. Подобно изобразяване се среща само върху някои геми и теракоти от римската епоха, върху които Сарапис е изобразен в повечето случаи сам⁸, по-рядко с друго божество⁹ или с две¹⁰. Последното изображение е най-близко до разглежданото тук, въпреки че кобрите са заменени от Диоскурите (фиг. 8).

Необичайният елемент от облеклото на Сарапис вероятно е спуснат от врата му гирлянд (по-скоро два). В римската епоха подобен вид гирлянд се среща в ръцете на един египетски жрец, гравирани върху гранитна колона от Изеума в Рим (т.е. храмът на Изида)¹¹, но също и върху шията на не малък брой статуетки на Озирис-Каноп¹² (фиг. 9). Този атрибут, изглежда, съответства на древноегипетската огърлица *Usxhet* (wsHt), често

наричана „с девет лотосови листенца“, която се поднасяла на божествените статуи за тяхна защита¹³. Също така, по време на празненства божествената статуя била обличана и украсявана с подобни гирлянди от специализирано духовенство (т.нар. *столисти*), за да участва в процесия и бъде почитана от вярващите¹⁴. Без съмнение, рогата от двете страни на украсената статуя на Сарапис, вероятно слонски бивни, подчертават церемониалния характер на сцената¹⁵. Според някои изследователи става дума конкретно за празника, свързан с разлива на Нил, който се чествал в първия ден на месец Тот (т.е. на днешния 11 септември) както в Египет, така и на други места¹⁶.

Кобрите от двете страни на официалния монумент са вероятно проявленията на Изида и Сарапис във формата на змия и наречени съответно Изида-Термутис и Сарапис-Агатодемон (фиг. 10). Поне от Новото Царство (т.е. XVI – XI век пр. Хр.) в Египет Изида е свързвана с богинята Рененутет¹⁷. Последната е изобразявана като змия, жена със змийска глава или жена със змия на главата си, обикновено кобра. Тя била почитана като богиня покровителка на посевите и реколтата. По време на елинистическата епоха Изида-Термутис (от гръцката транскрипция на името Рененутет) е позната от многобройни паметници, върху които е изобразена като жена с тяло на змия или като змия, с *базилейон* на главата си. Това е вид корона, която се състои от рогата на крава, между които е поставен слънчев диск с две пера върху него и е най-сигурният белег за идентификация на богинята през гръко-римската епоха¹⁸.

Змията Агатос Даймон обикновено се смятала за „Дорбия Дух“ защитник на град Александрия. Според античните автори по

⁸ Veymiers 2009: III.C 20, 24, 26, 29, 32, 34, pl. 38-39; Tran Tam Tinh 1983: fig. 132-139; 228-239.

⁹ Tran Tam Tinh 1983: fig. 221; Veymiers 2009: V. ACB 14-15, pl. 51.

¹⁰ Veymiers 2009: V.BCB 3, pl. 57.

¹¹ Tran Tam Tinh 1981: 146, n. 10, pl. III, fig. 2.

¹² Leclant, Clerc 1994: fig. 47, 49, 53.

¹³ Tran Tam Tinh 1983: 21; Beaud 1990.

¹⁴ Tran Tam Tinh 1983: 22; Veymiers 2009: 89.

¹⁵ Veymiers 2009: 8.

¹⁶ Tran Tam Tinh 1983: 22.

¹⁷ Deschênes 1980: 364.

¹⁸ Malaise 2009a.

време на основаването на града се появила голяма змия, която била убита от работниците¹⁹. Тогава Александър Велики наредил на мястото да се издигне свещена гробница на змията Агатос Даймон. Докато строили съоръжение, голям брой малки змии излезли от земята и се укрили в къщите на някои от жителите на града. По този начин Агатос Даймон станал божество – пазител на Александрия, и в същото време покровител на отделните къщи. Божеството било почитано в деня на годишнината от създаването на града. Египетският му еквивалент вероятно е бил богът на съдбата Шай²⁰, който формира двойка с Рененутет и е смятан също за закрилник на домашното огнище, лозята и реколтата. По подобие на споменатата двойка²¹, а и заради функцията на Агатос Даймон като закрилник на Александрия, Сарапис постепенно се идентифицира с него²². Върху александрийските монети Сарапис-Агатодемон се появява по времето на Нерон (54 – 68 г.), а Изид-Термутис малко след това – при Домициан (81 – 96 г.)²³. При династията на Антонините (т.е. 96 – 192 г.) броят на паметниците с техните изображения се увели-

чава значително. Прави впечатление, че двете кобри често се явяват защитници на различни божества, които обаче винаги произлизат от кръга на Озирическият цикъл²⁴.

Лампата от Делтум, без съмнение, е изключително интригуващ паметник, който се вписва в позната, но рядко срещана категория предмети с вероятен египетски произход. Изображението върху нея представя статуя на гръко-египетския бог Сарапис, спасител и космократор, окичен с гирлянди, която отбелязва тържественото му излизане може би по време на празниците, свързани с разлива на Нил. Двете кобри Изид-Термутис и Сарапис-Агатодемон я придружават и я защитават, но и допълват египетския характер на сцената. Човешката фигура, коленичила пред божествата, представена в малък, почти детски размер, не е изображение на Харпократ, както някои учени предполагат, поради липсата на каквито и да е отличителни белези или атрибути. Тя обаче подчертава различията в същността на изобразените фигури и показва отададената почит от човека към божествата.

КАТАЛОГ:

Кат. 1. Лампа, Ермитаж инв. № X. 896,47 (**фиг. 2**).

Произход: Херсонес Таврически, разкопки от 1896 г., открита в гробница.

Размери: Диаметър 9 см.

Материал: розова глина, червена мазилка.

Датировка: III век (*Kobylyna* 1976).

Библиография: *Waldhauer* 1914: 49, pl. XXXIII, n°312; *Kobylyna* 1976: 44, П6; *Podvin* 2011: 260, ITdd-Sdf-SAdg-Hdg.m(1).

Кат. 2. Горна част от лампа, Музей Херсонес инв. № 957 (**фиг. 3**).
Произход: Херсонес Таврически, разкопки на Лапер (Лариге) от 1910 г., погребална шахта 26.

Размери: 11,8 x 8,6 см x 1,8 см.

Материал: светлокафява глина с червена глазура.

Датировка: III век

Библиография: *Kobylyna* 1976: 44, П6; *Podvin* 2011: 260, ITdd-Sdf-SAdg-Hdg.m(2)

Кат. 3. Фрагмент от диск на лампа, Музей Херсонес инв. № 2866 (**фиг. 4**).

Произход: Херсонес Таврически, разкопки на Лапер от 1912 г.

Размери: фрагмент.

Материал: глина.

Библиография: *Kobylyna* 1976: 44, П6, *Podvin* 2011: 260, ITdd-Sdf-SAdg-Hdg.m(3)

¹⁹ *Roman d'Alexandre*, I, 32, 5-7, 10-13.

²⁰ *Quaegebeur* 1975: 170-176.

²¹ *Dunand* 1969: 45-46.

²² *Pietrzykowski* 1978: 965; *Malaise* 2005: 168-169.

²³ *Dunand* 1969: 30.

²⁴ *Dunand* 1969: 22; *Malaise* 2005: 172-173.

Кат. 4. Лампа, Музей Берлин
инв. № ДМ 9724 (**фиг. 5**).

Произход: Сарди, Турция.

Материал: глина.

Библиография: *Podvin* 2011: 260, ITdd-Sdf-SAdg-Hdg.m(4)

Кат. 5. Фрагмент от лампа Атина музей
на Агората инв. № L2695 (**фиг. 6**).

Произход: Атина, Агора.

Размери: дължина 6,2 см.

Материал: глина.

Библиография: *Podvin* 2011: 260, ITdd-Sdf-SAdg-Hdg.m(5).

БИБЛИОГРАФИЯ:

Извори / Primary sources

Pseudo-Callisthène, Roman d'Alexandre
I, 32, 5-7, 10-13.

Литература / Secondary sources

Atanassova 2019: *Atanassova, Vessela*. Египетските божества Изиди и Сарапис в Сердика [Egipetskite bojestva Izida i Sarapis v Serdica]. – *Thracia* 24, 418 – 434.

Beaud 1990: *Beaud, Richard*. L'offrande du collier-ousekh. In: *Studies in Egyptology Presented to Miriam Lichtheim, I* (ed. S. Israelit-Groll). Jérusalem, 46 – 62.

Bricault 2020: *Bricault, Laurent*. Les cultes isiaques dans le monde gréco-romain. In: *Les cultes isiaques a Serdica* (eds. Vessela Atanassova, Laurent Bricault), Sofia: Paradigma, 14 – 33.

Deschênes 1980: *Deschênes, Gisèle*. Isis-Thermouthis: exemple d'un biculturalisme. In: *Mélanges d'études anciennes offerts a Maurice Lebel*, (eds. Jean-Benoit Caron, Michel Fortin, Gilles Maloney). Québec, 363 – 370.

Dunand 1969: *Dunand, Françoise*. Les représentations de l'agathodaimon. À propos de quelques bas-reliefs du musée d'Alexandrie. – *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 67, 9 – 48.

Dunand 1981: *Dunand, Françoise*. Agathodaimon. – In: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae I*. Zürich, 277 – 282.

Kobylyna 1976: *Kobylyna, Mariia Mikhailovna*. Divinités orientales sur le littoral nord de la mer Noire. Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain 52.

Leclant, Clerc 1994: *Leclant, Jean, Gisèle Clerc*. Osiris Kanopos. In: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae VII/1*, Bern, 129 – 130.

Malaise 2009 : *Malaise, Michel*. Le calathos de Sérapis. – *Studien zur Altägyptischen Kultur* 38, 173 – 193.

Malaise 2009a: *Malaise, Michel*. Le basileion, une couronne d'Isis: origine et signification. In: *Elkab and beyond. Studies in honour of Luc Limme* (eds. Wouter Claes, Stan Hendrickx, Herman de Meulenaere). (Orientalia Lovaniensia Analecta 191). Leuven, 445 – 461.

Pietrzykowski 1978: *Pietrzykowski, Michal*. Sarapis – Agathos Daimon. In: *Hommages a M. J. Vermaseren* ((ed.) Margreet de Boer, T. A. Edridge). Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain 68/3. Leiden, 959 – 966.

Podvin 2011: *Podvin, Jean Louis*. Luminaire et cultes isiaques. (Monographies Instrumentum, 38). Montagnac: Editions Mergoil.

Quaegebeur 1975: *Quaegebeur, Jan*. Le Dieu égyptien Shaï dans la religion et l'onomastique. Leuven University Press.

Tran Tam Tinh 1981: *Tran Tam Tinh, Vincent*. Quelques représentations insolites de Sérapis. In: *Mythologie gréco-romaine, mythologies périphériques: études d'iconographie* [Colloques internationaux du C.N.R.S., 593], (eds. Lilly Kahil, Christian Augé) Paris, 145 – 150.

Tran Tam Tinh 1983: *Tran Tam Tinh, Vincent*. Sérapis debout: corpus des monuments de Sérapis debout et étude iconographique, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain 94. Leiden.

Waldhauer 1914: *Waldhauer, Oskar*. Kaiserliche Ermitage: die antiken Tonlampen. St-Petersbourg, 1914.

Veymiers 2009 : *Veymiers, Richard*. Ἰλαεὺς τῶ φοροῦντι. Sérapis sur les gemmes et les bijoux antiques. Bruxelles: Académie Royale de Belgique.

Lamp with the Image of the Greco-Egyptian God Sarapis from Deultum

Vessela Atanassova

During excavations in 2009 in the ancient Roman colony of Deultum archaeologists came across a ceramic lamp with an atypical for the region image and dated to the 2-3rd century AD. It is undoubtedly an extremely intriguing monument that fits into a familiar but very rare category of objects with probable Egyptian origin. The image on it represents a garlanded cultic statue of the Greco-Egyptian god Sarapis perceived as savior and cosmocrator from the Roman Emperors. It probably marks a ceremonial procession during a well-known festival associated with the Nile flood. The ceremonial statue of Sarapis is accompanied also by two cobras with crowns which are the syncretic deities Isis-Thermutis and Sarapis-Agathodemon. Their role was certainly to protect the cultic image of the God but also to complete the Egyptian character of the whole scene.

